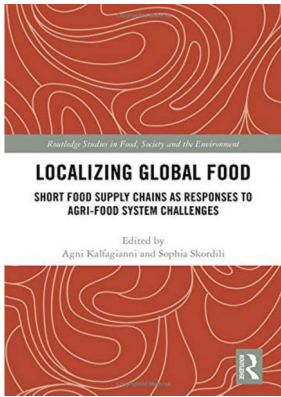

Η Μαρία Παρταλίδου¹ γράφει για το βιβλίο: A. Kalfagianni & Skordili, S. (eds.) (2019) *Localizing Global Food. Short Food Supply Chains as responses to Agri-food System Challenges*, London and New York: Routledge

Το βιβλίο εστιάζει στη συνύπαρξη και την αλληλεπίδραση του παγκοσμιοποιημένου - συμβατικού συστήματος αγροδιατροφής με τοπικά (εναλλακτικά) συστήματα. Παραθέτοντας μια σειρά ενδιαφέρουσες μελέτες περίπτωσης βραχείων εφοδιαστικών αλυσίδων αγροδιατροφής (Short Food Supply Chains) από την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, οι επιμελήτριες (Αγνή Καλφαγιάννη, Πανεπιστήμιο Ουτρέχτης και Σοφία Σκορδίλη, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο) προσπαθούν να αποκαλύψουν τις πραγματικές διαστάσεις αυτής της συνύπαρξης, τα χαρακτηριστικά και τη δυναμική τοπικών συστημάτων αγροδιατροφής μικρής κλίμακας μέσα από δυο αναλυτικούς φακούς: την εμπέδωσή τους στον τόπο και τις διάφορες μορφές διακυβέρνησής τους. Οι μελέτες περίπτωσης που σχολιάζονται σε ξεχωριστά κεφάλαια αποκαλύπτουν πολλές ελπιδοφόρες απαντήσεις στις σύγχρονες προκλήσεις (οικονομικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικές) που αντιμετωπίζει η αγροδιατροφική αλυσίδα.

Δύο είναι οι βασικές θέσεις του βιβλίου, που σχολιάζονται με επάρκεια στο εισαγωγικό κεφάλαιο και στην ουσία διατρέχουν όλο το βιβλίο. Πρώτον, ότι τα όρια ανάμεσα στο παγκοσμιοποιημένο - συμβατικό σύστημα αγροδιατροφής και τα εναλλακτικά τοπικά συστήματα είναι δυσδιάκριτα και πορώδη, δίνοντας τη δυνατότητα σε αυτά τα δυο συστήματα να εμπλέκονται

και να αλληλεπιδρούν. Δεύτερον, ότι τα τοπικά συστήματα αγροδιατροφής συχνά, αλλά όχι πάντα, μπορούν να αποτελέσουν μια καλύτερη επιλογή, υπό την προϋπόθεση ότι θα μπορέσουν να ξεπεράσουν τους σημαντικούς περιορισμούς και τα προβλήματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν πολλές φορές.

Οι μελέτες περίπτωσης που περιγράφονται στο βιβλίο εστιάζουν σε διαφορετικά μοντέλα βραχείων εφοδιαστικών αλυσίδων αγροδιατροφής, όπως μικρές (οικογενειακές) επιχειρήσεις, συνεταιρισμοί, εγχειρήματα κοινωνικής οικονομίας, κινηματικές δράσεις κ.ά., που στοχεύουν σε ένα περισσότερο βιώσιμο μέλλον και, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ενσωματώνουν τις αξίες και πρακτικές της αειφορίας, της διατήρησης της απασχόλησης, του δικαίου εμπορίου, της ηθικής κατανάλωσης, της άμβλυνσης των ανισοτήτων και της αλληλεγγύης. Πρόκειται για τοπικές δράσεις που αποκρίνονται σε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις και, συχνά, προτείνουν τη μετάβαση σε νέα υποδείγματα παραγωγής και κατανάλωσης των τροφίμων.

Ο συλλογικός αυτός τόμος περιλαμβάνει μια εκτεταμένη εισαγωγή των επιμελητριών και δέκα κεφάλαια, με τη συνδρομή σημαντικών ερευνητών/τριών, δομημένα σε τρεις ξεχωριστές θεματικές ενότητες: καινοτόμες μορφές διακυβέρνησης, τοπικά παραγωγικά

1. Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας, Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών & Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Τμήμα Γεωπονίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, parmar@agro.auth.gr

συστήματα, εναλλακτικά δίκτυα διανομής. Το βιβλίο κλείνει με ένα καταληκτικό κεφάλαιο με τα βασικά σχόλια των επιμελητριών.

Αρχικά, οι Kevin Morgan (Πανεπιστήμιο Cardiff) και Raychel Santo (Πανεπιστήμιο Johns Hopkins) παρέχουν μια εξαντλητική παρουσίαση της εξέλιξης των σχεδίων αστικών συστημάτων σίτισης και αναδεικνύουν τις καινοτόμες δράσεις που αναλαμβάνουν η τοπική αυτοδιοίκηση και ομάδες πολιτών για την υλοποίησή τους. Υπενθυμίζουν ότι «σήμερα, η τροφή είναι ο κοινός παρονομαστής στις περισσότερες κοινωνικές και πολιτικές δράσεις σ' όλο τον πλανήτη» και δείχνουν πόσο είναι αναγκαίοι οι δράσεις αυτές να εξυπηρετούν ταυτόχρονα δυο, κατά τ' άλλα, αντικρουόμενους στόχους: να αναπτύσσουν ισχυρές ρίζες στις πόλεις που εξυπηρετούν, αλλά και να εντάσσονται ενεργά σε αντίστοιχα παγκόσμια δίκτυα. Στη συνέχεια, η Cristina Grasseni (Πανεπιστήμιο Leiden) παρουσιάζει τα αποτελέσματα εθνογραφικής έρευνας σε κινηματικές δράσεις πολιτών-καταναλωτών που συνεργάζονται άμεσα με τους παραγωγούς για την προμήθεια της τροφής τους στην Ιταλία. Αποκαλύπτει ότι αυτές οι ομάδες πολιτών είναι φορείς «υπεύθυνης κοινωνικής καινοτομίας» και ότι αυτές οι μορφές διακυβέρνησης καθιερώνουν ολόκληρα καινούργιους τρόπους συνεργασίας μεταξύ των παραγωγών και των καταναλωτών και προχωρούν σε σημαντικές βελτιώσεις των συστημάτων προμήθειας και διακίνησης των προϊόντων αγροδιατροφής. Επικεντρώνεται κυρίως στον τελευταίο κρίκο της αλυσίδας, ακολουθώντας μια οπτική που τη βλέπουμε συχνά στη σχετική βιβλιογραφία, αυτή των καταναλωτών που οδηγούν-προκαλούν τις αλλαγές στην αγροδιατροφική αλυσίδα. Στο επόμενο κεφάλαιο του βιβλίου όμως μπορούμε να δούμε και την οπτική των ίδιων των γεωργών και των αγροτικών κοινωνιών. Αυτό που έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι να αναδει-

χθούν οι τρόποι με τους οποίους οι κάτοικοι της υπαίθρου και οι γεωργοί ανταποκρίνονται και αναλαμβάνουν νέους ρόλους και οδηγούν σε καινοτόμες εφοδιαστικές αλυσίδες αγροδιατροφής. Πράγματι, η Lena Partzsch (Πανεπιστήμιο Freiburg) στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους μελετά δυο περιπτώσεις (μια καινοτομική σύμπραξη τοπικών επιχειρήσεων και ένα παράδειγμα Κοινοτικά Υποστηριζόμενης Γεωργίας) που δραστηριοποιούνται στην τοπική παραγωγή οργανικών τροφίμων στη νοτιοδυτική Γερμανία και σχολιάζει τις μεταξύ τους διαφορές στα συστήματα διακυβέρνησης και τη συμβολή τους στην τοπική ανάπτυξη. Είναι φανερό λοιπόν ότι και οι γεωργοί (πέρα από τους καταναλωτές) μπορούν να αναλάβουν δράση και να εμπλακούν σε νέες μορφές διακυβέρνησης της αγροδιατροφικής αλυσίδας, αλλάζοντας πολλές φορές και το ίδιο το μοντέλο με το οποίο ασκούν τη γεωργία, είτε αντιδρώντας ριζοσπαστικά και εκτός του καπιταλιστικού μοντέλου γεωργίας είτε υιοθετώντας μια πιο ήπια εναλλακτική δράση που δίνει όμως δύναμη στους ίδιους και στις τοπικές κοινωνίες.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αναλύονται βραχείες εφοδιαστικές αλυσίδες αγροδιατροφής υπό την οπτική της δυναμικής των μονάδων επεξεργασίας προϊόντων αγροδιατροφής και της διασύνδεσής τους με την ευρύτερη περιοχή. Τα δύο πρώτα κεφάλαια επικεντρώνουν σε τοπικές μικρές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε δύο πολύ διαφορετικές περιοχές: το εύπορο Οντάριο του Καναδά και την Αττική και την ευρύτερη περιοχή της στην Ελλάδα της κρίσης. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι σε τόσο διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα οι πολύ μικρές επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν κοινά προβλήματα και προκλήσεις, που εντοπίζονται στην έλλειψη χρηματοδότησης, την αδυναμία πρόσβασης στην αγορά και την απουσία κατάλληλων μέτρων πολιτικής. Η Alisson Blay-Palmer

(Πανεπιστήμιο Walfried Lauriel) και οι συνεργάτες της παρουσιάζουν τα αποτελέσματα εκτεταμένης έρευνας σε μικρές επιχειρήσεις αγροδιατροφής στο Οντάριο και αναγνωρίζουν την έλλειψη συγκροτημένων πολιτικών για τη στήριξή τους. Υποστηρίζει ότι η μετάβαση σε εναλλακτικά μοντέλα παραγωγής μικρής κλίμακας με σεβασμό στο περιβάλλον δεν μπορεί να γίνει αυτόματα, ούτε συμβαίνει στο κενό: «Μορφές αγροτικής παραγωγής και επεξεργασίας τροφίμων με ισχυρή εμπέδωση στους τόπους, απαιτούν αντίστοιχες μεταβολές στην κοινωνία». Σε αντίστοιχες διαπιστώσεις καταλήγει και η Σοφία Σκορδύλη, μελετώντας δυναμικές αλλά εύλωτες μικρές επιχειρήσεις αγροδιατροφής που δημιουργήθηκαν στα χρόνια της κρίσης στην Αττική και την άμεση ενδοχώρα της.

Τα δύο επόμενα κεφάλαια εστιάζουν σε δύο τοπικά παραγωγικά συστήματα τυροκομικών προϊόντων Γεωγραφικής Ονομασίας Προέλευσης με διαφορετική εμβέλεια: το εμβληματικό τυρί Parmigiano-Reggiano στην περιοχή της Πάρμας στην Ιταλία και τη δημοφιλή ελληνική φέτα, σε μια (επανα)τοπικοποιημένη εκδοχή της, με τη σήμανση Terra Thessalia, προϊόν συνεργασίας μικρών γαλακτοκομικών περιοχών της Θεσσαλίας. Στην πρώτη περίπτωση, οι Filippo Arfini και Maria-Cecilia Mancini (Πανεπιστήμιο Pavia) θεωρούν ότι η παγκόσμια φήμη του προϊόντος σε συνδυασμό με την υψηλή «θεσμική πυκνότητα» της ευρύτερης περιοχής, που ενθαρρύνει τις δικτύσεις και συνεργασίες, θωρακίζουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα ακόμη και σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Παράλληλα, υποστηρίζουν ότι «η στροφή στην ποιότητα είναι εγγυημένη όταν πραγματοποιείται με τον υψηλότερο βαθμό συμμετοχής των εμπλεκόμενων». Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουν και η Θεοδοσία Ανθοπούλου (Πάντειο Πανεπιστήμιο) και Δημήτρης Γούσιος (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας),

που θεωρούν ότι η δικτύωση όλων των εμπλεκόμενων δρώντων κατά μήκος της αξιακής αλυσίδας (κλαδική προσέγγιση) και η συνεργασία των μικρών γαλακτοκομικών εδαφικών περιοχών (εδαφική προσέγγιση) μπορούν να ενδυναμώσουν το εύθραυστο τοπικό κοινωνικο-παραγωγικό σύστημα της φέτας στη Θεσσαλία. Επιπρόσθετα, οι συγγραφείς τονίζουν ότι το εδαφικό συμμετοχικό σύστημα εγγύησης που δημιουργήθηκε επιβεβαιώνει την αυθεντικότητα και τις γευστικές ιδιότητες ενός προϊόντος που είναι αγκυρωμένο στις αξίες ενός τοπικού συστήματος παραγωγής.

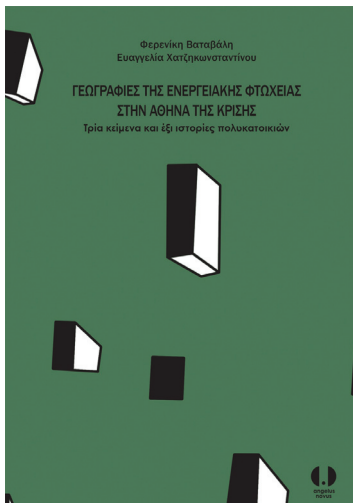
Στο τρίτο μέρος του βιβλίου η συζήτηση μετατοπίζεται από την παραγωγή στην κατανάλωση. Εξετάζονται τρία εναλλακτικά κανάλια διακίνησης και διανομής των προϊόντων αγροδιατροφής: μικρές αλυσίδες λιανικής πώλησης οργανικών προϊόντων που δραστηριοποιούνται στην Ολλανδία (Αγνή Καλφαγιάννη), λαϊκές αγορές στην ευρύτερη περιοχή του Μονπελιέ στη Γαλλία (Coline Perrin, Elodie Vallette και Claire Cerdan, Πανεπιστήμιο Montpellier και CIRAD) και κοινοτικά υποστηριζόμενες πρωτοβουλίες αγροτικής παραγωγής στη Γερμανία (Birgit Peuker, ISI Berlin). Όλες οι συγγραφείς θέτουν το ερώτημα κατά πόσο τα εναλ-

λακτικά συστήματα διανομής προϊόντων διατροφής είναι κοινωνικά και περιβαλλοντικά δίκαια και αμβλύνουν τις ανισότητες στην κατανάλωση, εξασφαλίζοντας την πρόσβαση σε υγιεινά - φρέσκα τρόφιμα. Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ προβάλλεται συστηματικά το ενδιαφέρον τους για κρίσιμες παραμέτρους, όπως η περιβαλλοντική ευαισθησία, συγκαλύπτεται η πρακτική τους σε άλλες σημαντικές περιοχές. Όπως διαπίστωσε η Καλφαγιάννη σχετικά με το προσωπικό στους διανομείς οργανικών προϊόντων που μελέτησε, *«παρατηρούνται σημαντικές ανισότητες με βάση το φύλο, την εθνική και κοινωνική προέλευση των εργαζόμενων, οι οποίες όμως αποσιωπώνται από τους εργοδότες»*. Αντίστοιχα, αρκετές λαϊκές αγορές στην περιοχή του Μονπελιέ πωλούν ποιοτικά αλλά ακριβά προϊόντα και στρέφονται αποκλειστικά σε καταναλωτές υψηλών εισοδημάτων.

Τα παραπάνω είναι μόνο δύο από τα πολλά διλήμματα που απασχολούν κριτικά τη συζήτηση για τις βραχείες αλυσίδες αγροδιατροφής. Είναι τελικά η στροφή σε εναλλακτικές εφοδιαστικές αλυσίδες μια ουτοπία; Μπορούν να είναι ταυτόχρονα περιβαλλοντικά βιώσιμες και να οδηγήσουν σε κοινωνική και οικονομική ευημερία; Έχουν τη δυνατότητα να μετασχηματίσουν τον

τρόπο που παράγονται, διακινούνται και διανέμονται τα τρόφιμα; Στα ερωτήματα αυτά προσπαθεί να απαντήσει το εξαιρετικά χρήσιμο συνθετικό καταληκτικό κεφάλαιο του βιβλίου. Οι επιμελήτριες συνοψίζουν και συνθέτουν τα συμπεράσματα των δέκα μελετών περίπτωσης ομαδοποιημένα στις δυο αναλυτικές κατηγορίες που έχουν θέσει από την εισαγωγή του βιβλίου: τον τόπο και το σύστημα διακυβέρνησης. Αναδεικνύουν τις ευκαιρίες και προκλήσεις, τις ομοιότητες και διαφορές στις συνδέσεις των τόπων με την αγροδιατροφή. Συχνά τονίζουν με έμφαση ότι το σύγχρονο σύστημα αγροδιατροφής δεν έχει μόνο ένα πρόσωπο και μια προδιαγεγραμμένη προοπτική. Υπάρχουν πολλές ιστορίες και πολλά μονοπάτια που μπορούν να μας οδηγήσουν μπροστά. Το βιβλίο καταλήγει μ' αυτή την αισιόδοξη διαπίστωση επισημαίνοντας ότι οι φαινομενικά αποκομμένες τοπικές ιστορίες, αναγνωρίζοντας και διαφυλάσσοντας τη διαφορετικότητά τους, πρέπει να καταργήσουν τα σύνορα που τις κρατούν αποκομμένες, να δημιουργήσουν επαφές και ισχυρές διασυνδέσεις μεταξύ τους και να αποκτήσουν κοινή φωνή, συνθέτοντας το/τα νέο πρόσωπο/α του σύγχρονου αγροδιατροφικού συστήματος.

Η Μαρία Μαυρίδου και η Μαρία Μαντουβάλου γράφουν για το βιβλίο: Βαταβάλη Φερενίκη, Χατζηκωνσταντίνου Ευαγγελία (2018) *Γεωγραφίες της ενεργειακής φτώχειας στην Αθήνα της κρίσης. Τρία κείμενα και έξι ιστορίες πολυκατοικιών*, Αθήνα: Angelus Novus¹

Μαρία Μαυρίδου

Για την κρίση έχουν γραφτεί πολλά και έχουν γίνει αισθητές βιωματικά πολλές και ασυνήθιστες δυσμενείς καταστάσεις. Η *ενεργειακή φτώχεια* είναι μια από αυτές και μάλιστα αποτελεί σημαντικό σημείο στις καταστάσεις που συνδέονται με την κρίση. Το βιβλίο αυτό γράφτηκε σ' αυτό το κλίμα, αξιοποιώντας και παρουσιάζοντας στο ελληνικό κοινό σχετική βιβλιογραφία και επιτελώντας σημαντική εμπειρική έρευνα στο πεδίο. Η χρησιμότητά του είναι μεγάλη, ιδίως για ερευνητές και σπουδαστές – και γι' αυτό, ως τέως δασκάλα, ευχαριστώ τις συγγραφείς του. Αφορά όμως και το ευρύτερο κοινό, καθώς αυτά που πραγματεύεται συνδέονται με δύσκολες καταστάσεις της καθημερινότητας. Περιγράφονται όμως και γραμμές διαφυγής. Δεν πρόκειται, δηλαδή, μόνο για κριτική και γκρίνια – και γι' αυτό επίσης τις ευχαριστώ! Θα αναφερθώ σε τρία θέματα που ανακαλύπτει κανείς καθώς διαβάζει το βιβλίο. Αυτά δεν αναφέρονται ρητά, ως διακριτά αντικείμενα, αλλά φωτίζουν σημαντικά σημεία του αστικού χώρου στη συγκυρία της κρίσης και παρέχουν χρήσιμη εμπειρία και γνώση για την ποιτική κοινωνική έρευνα ως εργαλείο αντίχενυσής του. Αποτελούν, δηλαδή, πρόσθετα, πέρα από τα προφανή, επιχειρήματα για να διαβαστεί το βιβλίο αυτό.

Η έννοια του όρου ενεργειακή φτώχεια (ή ενεργειακή φτώχεια vs «ενεργειακός πλούτος»):

Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο της έρευνας είναι, βέβαια, η επιλογή του αντικειμένου της, που συναρτάται με πολύ σημαντικά σημερινά προβλήματα και προσθέτει στην ευρεία παραγωγή κειμένων για την κρίση. Επακόλουθο αυτής της επιλογής είναι η εισαγωγή μιας έννοιας νέας σχετικά, στην ελληνική βιβλιογραφία: της *ενεργειακής φτώχειας*. Και η μεθοδολογική επιλογή των ερευνητριών να τη χρησιμοποιήσουν και να την καταστήσουν άξονα διερεύνησης του αστικού χώρου. Βέβαια, η Massey και ο Harvey, που ξέρω ότι οι συγγραφείς έχουν καλά μελετήσει τα έργα τους, έχουν φωτίσει («διαυγάσει» όπως θα έλεγε και ο Καστοριάδης) εξαιρετικά το πεδίο της γεωγραφίας και, εξ' αντανακλάσεως (ή κατ' επέκταση) το πεδίο του αστικού χώρου. Θεωρώ, παρ' όλα αυτά, ότι η εισαγωγή της «ενεργειακής φτώχειας» ως άξονα μελέτης της πόλης είναι αξιοσημείωτη και ιδιαίτερα επίκαιρη. Δημιουργεί βέβαια νέες και μεγάλες προσδοκίες. Τολμώ όμως να πω εκ προοιμίου ότι στο κείμενο του βιβλίου αυτές δεν προδίδονται.

Για να κατανοήσουμε την έννοια της *ενεργειακής φτώχειας* και τη βαρύτητα που αποκτά στην παραγωγή του χώρου και τη μεταλλαγή και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, πρέπει να κοιτάξουμε, κάπως «γενεαλογικά», προϋφιστάμενες καταστάσεις:

1. Τα κείμενα που ακολουθούν αποτελούν καταγραφή της δημόσιας παρουσίασης του βιβλίου, που οργανώθηκε από τον εκδοτικό οίκο στις 26/3/2019, στην αίθουσα παρουσιάσεων Match Point. Ολόκληρη η εκδήλωση στο: http://www.ibdb.gr/index_book.php?book=300373&fbclid=IwAR3IIm0UHf_fdEjS40HMyqBwDw15qsYs-gKp5aITCFJcrIUfH-9QLIESka0s Για τη Μαρία Μαυρίδου, τέως επίκουρη καθηγήτρια ΕΜΠ (Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας), η παρουσίαση αυτή έμελλε να αποτελέσει και την τελευταία δημόσια παρέμβαση. Διατηρήθηκε κατά την καταγραφή ο φορτισμένος με την «ικανοποίηση της δασκάλας» τόνος της παρέμβασής της. Η Μαρία Μαντουβάλου είναι ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, mantouloum@gmail.com

Θα αναφερθώ στο πρότυπο καλής κατοίκησης και οικογενειακής αποταμίευσης της μεταπολεμικής περιόδου, το «διαμέρισμα πολυκατοικίας» (στο οποίο θα επανέλθουμε) κατά την δεκαετία του 1970-1980, ακριβώς στις παραμονές μιας ενεργειακής κρίσης, και στις απαρχές των διατυπώσεων ευρύτερων ανησυχιών για την απειλητική επιβάρυνση του περιβάλλοντος (το 1972 κυκλοφορεί το κείμενο «Τα όρια της ανάπτυξης» και πραγματοποιείται η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης). Το διαμέρισμα αναβαθμίζεται / εκσυγχρονίζεται βασιζόμενο στις νέες εφαρμογές της τεχνολογίας, σε οικιακούς εξοπλισμούς, που βέβαια απαιτούν και μεγαλύτερη κατανάλωση ενέργειας, στην οποία οι ένοικοι εθίζονται και την εκλαμβάνουν ως φυσιολογική. Καλή κατοίκηση και πολυτελής βίος ταυτίζονται με μεγαλύτερα σπίτια –βίλες ή μεζονέτες– στα προάστια, κατασκευασμένα από υλικά μεταφερόμενα από την άλλη άκρη του κόσμου, με τεράστιες τζαμαρίες, όλες τις ηλεκτρικές συσκευές και με τα απαραίτητα μεγάλα αυτοκίνητα. Αυτή η τάση δεν μπορεί να πει κανείς ότι είναι «ενεργειακός πλούτος», αλλά *σπατάλη ενέργειας*, που καθιερώνεται στις αντιλήψεις του κόσμου ως *φυσική κατάσταση*. Είναι δε αποτέλεσμα ευρύτερων και σύνθετων πολιτικών στον χώρο της αγοράς ενέργειας (εταιρείες και χώρες παραγωγής, δίκτυα διανομής κ.ο.κ.), αλλά και στον χώρο της αγοράς ακινήτων. Ο όρος *ενεργειακή φτώχεια* μπορεί να ευσταθεί για να χαρακτηρίσει τη σημερινή κατάσταση, όχι όμως σε αντιδιαστολή προς έναν όρο «*ενεργειακός πλούτος*», που θα ήταν στην πραγματικότητα μια ύβρις για το περιβάλλον της πόλης και της αστικής κοινωνίας.

Θα ήθελα εδώ να σημειώσω μια παρατήρηση σχετικά με την έξοδο προς τα προάστια της δεκαετίας του 1980, που η βιβλιογραφία αποδίδει σε υποβάθμιση των όρων διαβίωσης στις κεντρικές αστικές περιοχές της Αθήνας – και στο βιβλίο η άποψη επαναλαμβάνεται.

Η παρατήρηση αφορά τους σπουδαστές Erasmus, που θαύμαζαν τις τέως περιοχές αυθαιρέτων, όπως το Μενίδι ή τα Λιόσια, ως τύπους εργατικής κατοικίας, και με μεγάλο ενθουσιασμό κατοικούσαν σε πολυκατοικίες των Εξαρχείων, γύρω από το Πολυτεχνείο (βέβαια «άλλο τουρίστας και άλλο μετανάστης», όπως λέει και γνωστό ανέκδοτο!). Νομίζω ότι βασικός μοχλός για αυτή την τάση εξόδου ήταν οι αναδιαρθρώσεις που συνέβαιναν στην αγορά ακινήτων και στη συναφή με την οικοδόμηση παραγωγή και τα αντίστοιχα επαγγέλματα: το σύστημα γης και οικοδομής, δηλαδή, και η προσπάθεια να επεκταθεί σε νέες περιοχές.

Δεν λέω πως η τάση αυτή ήταν μια συνωμοσία των «Επτά Αδελφών» ή των μεγάλων εργολάβων – που σίγουρα θα είχαν συμβάλει. Αλλά, στις αλλαγές κατεύθυνσης της αγοράς, αν δεν υπάρχει ετοιμότητα των φορέων της διοίκησης σε όλα τα επίπεδα (τοπικών, εθνικών, υπερεθνικών, παγκόσμιων), των συλλογικοτήτων, των ατόμων, ώστε οι δυναμικές που δημιουργούνται να μην είναι κοινωνικά υπονομευτικές, οι καταστάσεις γίνονται ανεξέλεγκτες! Αυτό συνέβη τότε, αλλά το ίδιο, με διαφορετικούς όρους, γίνεται και σήμερα. Σχετικά με αυτό το ζήτημα, το βιβλίο που παρουσιάζεται, αποκαλύπτοντας τις πραγματικότητες της πόλης, απομυθοποιεί τα μορμολύκεια της κρίσης και εισάγει ιδέες και πρακτικές που μπορεί να επηρεάσουν σε θετική κατεύθυνση τις κοινωνικές δυναμικές! Και να πείσουν για το αυτονόητο: ότι δηλαδή σήμερα, το ζητούμενο για τα κτίρια είναι να *εξοικονομούν*, αν όχι να *παράγουν* ενέργεια.

Ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας

Το δεύτερο θέμα είναι μεθοδολογικού τύπου. Η έρευνα αυτή, όπως παρουσιάζεται στο βιβλίο, εμφανίζει μια ιδιότυπη συγκρότηση. Από τα περιεχόμενα,

για παράδειγμα, δεν γίνεται κατανοητή η λογική της αλληλουχίας των κεφαλαίων. Όμως, καθώς τα διαβάζει κανείς μπρος-πίσω και προσπαθεί να συνδέσει το πρώτο κεφάλαιο με το τρίτο ή το μισό του δεύτερου (άλλωστε ούτε συνεχή αρίθμηση δεν έχουν τα κεφάλαια - ενότητες) εισέρχεται σε σταυροδρόμια ενός λαβυρίνθου (ίσως ο συνειρμός που δημιουργείται είναι αναιδής), στα οποία όμως δεν απειλείται να χαθεί. Αντίθετα, σταδιακά χτίζονται νοήματα μέσα από τις αλληλουχίες που κατασκευάζει ο αναγνώστης (στην περίπτωση μου η αναγνώστρια). Αλληλουχίες που συγκροτούνται από θεωρητικές διατυπώσεις, προερχόμενες από ευρύτατα πεδία (γεωγραφικά – το παγκόσμιο, εννοιολογικά – η φιλοσοφία της επιστήμης), από απεικονίσεις ποσοτικών δεδομένων για έναν ορισμένο γεωγραφικό χώρο (χάρτες του Δήμου Αθηναίων με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ), τέλος από ποσοτικά δεδομένα που στοιχειοθετούνται ανιχνεύοντας το εσωτερικό των δώδεκα πολυκατοικιών. Μπορεί να προτείνει κανείς σε νέους ερευνητές και ερευνήτριες ένα τέτοιο μεθοδολογικό σχήμα; Μάλλον όχι – αλλά και γιατί όχι, αφού λειτουργεί και παράγει νέα γνώση!! Άλλωστε (όπως λέμε εμείς οι δασκάλες), η αναφορά των ερευνητών στη «μεθοδολογία» τους είναι χρήσιμη για άλλους ερευνητές και τίμια, αν ομολογήσουν με ειλικρίνεια τι ακριβώς έκαναν και πώς το έκαναν και δεν κατασκευάσουν εκ των υστέρων μια καλωπισμένη διήγηση.

Μέσα στο ρεπερτόριο από ερευνητικές πειθαρχίες (ή εργαλεία) που συγκροτείται για τη διεξαγωγή αυτού του έργου (ανάλυση και χαρτογράφηση ποσοτικών στοιχείων, θεσμική ανάλυση σε πολιτικές και, συναφή με το θέμα, κείμενα της διοίκησης – εθνικής και υπερεθνικής), σημαντική θέση κατέχει η έρευνα με συνεντεύξεις και η ποιοτική ανάλυση που πραγματοποιείται σ' αυτές. Ξέρουμε ότι στην ποιοτική έρευνα, τα αξιόλογα ευρήματα και ο

βαθμός ενδιαφέροντος της τελικής διήγησης εξαρτώνται από τη γνώση, την πείρα και την ευαισθησία των ερευνητών (ερευνητριών στην περίπτωση μας). Εδώ το αποτέλεσμα είναι αξιοσημείωτο για πολλούς λόγους και πέρα από τον καθαυτό στόχο, τη διερεύνηση δηλαδή της «ενεργειακής φτώχειας». Γιατί δίνεται η δυνατότητα να κοιτάξει κανείς, με ποιοτικούς/επιστημονικούς όρους, από την κλειδαρότρυπα της «αθηναϊκής πολυκατοικίας», αυτής της μεγάλης άγνωστης.

Πολυκατοικία, αυτή η άγνωστη

Ξέρουμε ότι η πολυκατοικία, στα καθ' ημάς, αναδείχθηκε σε έναν πολύ επιτυχημένο τύπο κατοικίας και κυρίαρχο θεσμό στέγασης, μεταλλασσόμενη μέσα από τυχαιότητες, συγκυρίες, ιστορικά γεγονότα και κοινωνικές δυναμικές. Σ' αυτά τα συμφραζόμενα, το διαμέρισμα πολυκατοικίας αναδείχθηκε, για τα καθ' ημάς πάντα, σε κύρια συνιστώσα του πολιτισμού των πόλεων, καθόρισε το αστικό περιβάλλον και, θα λέγαμε, σε μεγάλο βαθμό, τη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας.

Οι δυναμικές που συγκροτούνται γύρω από την ενέργεια συνδέουν τα αστικοποιούμενα στρώματα με την κοινωνία της τεχνολογικής ανάπτυξης, τις ανέσεις του σύγχρονου τρόπου ζωής, την κατανάλωση, την κοινωνία της αφθονίας. Προκαλούν δηλαδή μεταβολές ανθρωπολογικού χαρακτήρα στους νεο-εγκαθιστάμενους στο διαμέρισμα από την επαρχία ή από τα μικρά αθηναϊκά σπίτια. Γι' αυτό και οι δυναμικές αυτές είναι τόσο ισχυρές. Προωθούνται όμως και αναπτύσσονται χωρίς τη θεώρηση και τη στάθμιση ζητημάτων, όπως οι επιπτώσεις στο περιβάλλον και πολλά άλλα θέματα, που σήμερα οξύνονται και τροφοδοτούν την κρίση.

Παρ' όλα αυτά, για την πολυκατοικία δεν ξέρουμε πολλά, πέρα από όσα γενικά και ποσοτικά αναφέρονται σε

κοινωνικούς άτλαντες ή από γενικές αναφορές σε κείμενα οικονομικού ενδιαφέροντος. Δεν διερωτήθηκε η επιστημονική κοινότητα (ή δεν βρήκε τα μέσα να το ψάξει):

- Γιατί, για παράδειγμα, παρ' όλο που τα μεσαία στρώματα συνωθούνταν να αποκτήσουν ένα και δύο και τρία διαμερίσματα (για στέγαση, αποταμίευση, ασφάλεια των παιδιών τους), δεν εξελίχθηκε η πολυκατοικία σε έναν τύπο «συναινετικής συγκατοίκησης», όπως για παράδειγμα τα co-housing, που αναπτύχθηκαν (όχι και σε μεγάλο αριθμό είναι η αλήθεια) σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις; Εδώ οι συνθήκες ήταν ιδανικές και οι πολυκατοικίες εγκαταστάθηκαν πάνω σε γειτονιές όπου πριν οι κοινωνικές σχέσεις ήταν πολύ στενές.

- Ή γιατί, αφού υπάρχει στις πολυκατοικίες διαχειριστής, κοινόχρηστα, καμιά φορά συνέλευση των ενοίκων, σπάνια βλέπουμε μια πολυκατοικία βαμμένη, ενώ οι περισσότερες συναγωνίζονται στις αποχρώσεις του γκρι, από τα καυσαέρια;

Στην έρευνα αυτή, όπου, βέβαια δικαίως η πολυκατοικία πρωταγωνιστεί, μαθαίνουμε πράγματα που δεν έχουν καν διατυπωθεί ούτε ως υποθέσεις, αλλά βλέπουμε να επανακαθορίζουν τον πολιτισμό της καθημερινότητας και τους ανθρωπολογικούς όρους για κοινωνικές και χωρικές μεταλλαγές.

Βλέπουμε, για παράδειγμα, να πραγματοποιείται κατά έναν τρόπο μια νέα κοινωνική σύνθεση, όπου υψηλότερα εισοδήματα με πολύ χαμηλά μπαίνουν στην ίδια ανάγκη, ή μετανάστες ενοικιαστές με ντόπιους ιδιοκτήτες συναλλάσσονται για να επιτύχουν ένα κοινό αποτέλεσμα. Στο ίδιο το κτίριο της πολυκατοικίας η σχέση (και η αξία;) του ρετιρέ με το ισόγειο αντιστρέφεται: τείνει να επαναληφθεί ο τρόπος χωροθέτησης των κοινωνικών τάξεων που ίσχυε κατά τον 19ο αιώνα στα ψηλά κτίρια στο Παρίσι του Haussmann: στο ισόγειο οι αστοί, στη

σοφίτα οι φτωχοί φοιτητές, καλλιτέχνες, εργάτες.

Οι κεντρικές και συνοικιακές πολυκατοικίες, που εγκαταλείφθηκαν στις προηγούμενες δεκαετίες ως υποβαθμισμένες, επανακατοικούνται, οι ιδιοκτήτες τους επιστρέφουν από τα προάστια γιατί οικονομικά δεν αντέχουν τη φορολογία για ένα, δύο, τρία σπίτια ή το υψηλό κόστος των μετακινήσεων.

Βλέπουμε σε πολυκατοικίες να δημιουργούνται ομάδες από ενοίκους που έχουν γνώσεις, παίρνουν πρωτοβουλίες και αντιμετωπίζουν με επιτυχία κοινά θέματα, όπως η θέρμανση.

Σε κάποιες περιπτώσεις βέβαια επαναλαμβάνονται άνομες ενέργειες, αντίστοιχες με αυτές που καθόρισαν τη δόμηση και την αστική ανάπτυξη στο παρελθόν, όπως αυθαίρετη δόμηση και ρευματοκλοπή για τις οικιακές ανάγκες.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε σε μια στροφή των στάσεων στα θέματα της κατοικίας, αντίστοιχη και αντίστροφη μ' αυτή που έγινε κατά τη φάση της εξόδου προς τα προάστια; Πρέπει να συνειδητοποιηθεί και να κινητοποιηθούμε ανάλογα. Σ' αυτό θεωρώ ότι συμβάλλει το βιβλίο που παρουσιάζεται και για αυτό εγώ είμαι ευγνώμων στις συγγραφείς του!

Μαρία Μαντουβάλου

Το βιβλίο που παρουσιάζουμε είναι ένα βιβλίο ιδιότυπης δομής, όπως δηλώνει άμεσα και ο υπότιτλος του «τρία κείμενα και έξι ιστορίες πολυκατοικιών». Ή μάλλον δομής που αντανάκλα την ερευνητική προσέγγιση που το γέννησε. Και δεν θέλει να κρύψει το γεγονός ότι πρόκειται για την παρουσίαση μιας «έρευνας» – δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο, για μια προσέγγιση του αντικείμενου του, της *ενεργειακής φτώχειας*, εν τω γίνεσθαι.

Αυτή η δομή αντανάκλα επίσης το γεγονός ότι και τα δύο ζητήματα στα

οποία επικεντρώνεται –το ζήτημα της *ενέργειας* και το ζήτημα της *κατοικίας*–, τα οποία αποτελούν αντικείμενα πλούσιας βιβλιογραφίας, από πολλές διαφορετικές και συχνά με μεγάλη απήχηση οπτικές, είναι «ολιστικά». Συνιστούν δηλαδή πεδία πολυσθενών σχέσεων στο επίκεντρο ενός μεγάλου φάσματος ζητημάτων, τόσο ως αλληλένδετα όσο και από ανεξάρτητες μεταξύ τους σκοπιές. Επιτρέπουν έτσι να ευνοείται η έμφαση σε κάποιες όψεις τους και η αγνόηση άλλων, αλλά και να γίνεται η διαχείρισή τους άλλοτε σε συνδυασμό και άλλοτε, συνήθως ίσως, σαν να πρόκειται για εντελώς ανεξάρτητα μεταξύ τους πεδία, αποκρύπτοντας και καθοριστικές αλληλεξαρτήσεις τους, όπως αυτές που επισημάνθηκαν από τη Μαρία Μαυρίδου. Θα λέγαμε ακόμη ότι η ενασχόληση με τη σχέση των δύο αυτών ζητημάτων έχει την ιδιότητα να «αγκυρώνει» την προσέγγισή τους σε κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες τους. Αγκύρωση που βέβαια στην περίπτωση του βιβλίου που παρουσιάζεται ήταν ο βασικός στόχος.

Αναφέρθηκα στην αρχή με υπερβολική ίσως έμφαση στις σχέσεις των δύο ζητημάτων για να τονίσω κάτι πολύ γνωστό: Ότι δηλαδή το ζήτημα της *ενέργειας* και το ζήτημα της *κατοικίας*, ενώ συνήθως προσεγγίζονται ως ανεξάρτητα, πολύ συχνά εμπλέκονται, και μάλιστα με σύνθετους και καθοριστικούς τρόπους. Και, κυρίως, για να τονίσω ότι το βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα επισημαίνει τέτοιες περιπτώσεις με ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον. Σε μια ιστορική περίοδο που *κατοικία* και *ενέργεια* βρίσκονται ανεξάρτητα –αλλά και σε συνδυασμό– στο επίκεντρο των ανατροπών που χαρακτηρίζουν ευρύτερα την εποχή μας, νομίζω και εγώ ότι η επιλογή του αντικειμένου της έρευνας είναι ο βασικός παράγοντας του ενδιαφέροντος που αυτή παρουσιάζει. Και ακόμη περισσότερο, το γεγονός ότι ως βασικός άξονας/κλειδί στην προσέγγιση αυτή έχει

επιλεγεί η «*παραγωγή του αστικού χώρου*». Θα επιμείνω μάλιστα στη σημασία που έχει η επιλογή αυτού του άξονα, τόσο θεωρητικά όσο και για την περίπτωση της Αθήνας.

Καταρχάς η έννοια «*παραγωγή του αστικού χώρου*», παραπέμπει αναγκαστικά σε ένα μεγάλο φάσμα πρακτικών και σχέσεων, από την οικοδόμηση / τεχνική διαμόρφωση του υλικού χώρου μέχρι όλο το εύρος των τρόπων χρήσης και οικειοποίησης του. Σχέσεις και πρακτικές που «υλοποιούν», «πραγματώνουν», την παραγωγή και αναπαραγωγή του, ατομικά, συλλογικά και κοινωνικά. Αποτελεί δηλαδή η *παραγωγή του αστικού χώρου*, με αυτήν την έννοια, ένα πεδίο αλληλεπίδρασης παραγόντων και δρώντων σε πολλά επίπεδα, προνομιακό για βαθύτερη κατανόηση σχέσεων και αλλαγών/ανατροπών σε μια κοινωνία.

Θα τονίσω ακόμη ότι «*το στιγμιότυπο*» που επέλεξαν οι δύο συγγραφείς να μελετήσουν –η *Αθήνα της κρίσης*–, φορτισμένο με απότομες, ριζικές και απρόβλεπτες μεταλλαγές και στο πεδίο της «*παραγωγής του αστικού χώρου*», όπως ορίστηκε πριν, αναδείχτηκε ως μια συγκυρία καμπής με βαθύτερη ιστορική εμβέλεια. Ξέρουμε δε ότι αυτό αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο όχι μόνο από τη σχετική βιβλιογραφία που συνεχώς αυξάνεται, αλλά και από τον δημοσιογραφικό, πολιτικό ακόμη και καθημερινό λόγο. Και, ίσως κυρίως, από όλους μας, μέσα από τις νέες, συχνά πρωτόγνωρες, πρακτικές που πραγματώνουν την παραγωγή και αναπαραγωγή του αστικού χώρου.

Δεν αποτελεί πλέον πρωτότυπο ισχυρισμό ότι το αποφασιστικό εναρκτήριο λάκτισμα για την «εδαφοποίηση» της κρίσης χρέους στα πλατιά αστικά στρώματα, δόθηκε με το λεγόμενο «*χαράτσι*» στην κατοικία, που επιβλήθηκε να εισπράττεται μαζί με τους λογαριασμούς του ηλεκτρικού ρεύματος. Ξέρουμε ότι έτσι ξεκίνησε, ή ενισχύθηκε αποφασιστικά, η χαοτική αλ-

ληλουχία οφειλών/δόσεων/δανείων κ.ο.κ. και, βεβαίως, η *ενεργειακή αποστέρωση/φτώχεια* και πολλά άλλα από όσα περιγράφονται στο βιβλίο. Ένα «*χαράτσι*» στην κατοικία, που μάλιστα παρουσιάστηκε στον κυρίαρχο λόγο και ως «*δίκαιο*», στον βαθμό που και «η κρίση χρέους» θεωρήθηκε ως «*χρέος των σπάταλων Ελλήνων*» που έπρεπε να πληρώσουν *όλοι* με αποτελεσματικότητα και συνέπεια (!).

Το πεδίο της έρευνας λοιπόν, αποτελεί εξαρχής, νομίζω, «*καλή άκρη*» για να ξεδιπλωθεί, τουλάχιστον εν μέρει, το «*κουβάρι*» των σημερινών ανατροπών στην Αθήνα/Ελλάδα. Αλλά, βέβαια, πρόκειται για ένα κουβάρι τεράστιο, σε μεγάλη συσχέτιση/εξάρτηση από όσα συμβαίνουν στον διεθνή χώρο και στα δύο αυτά τόσο κεντρικά σήμερα ζητήματα, την *κατοικία* και την *ενέργεια*. Και ακόμη, προφανώς, ένα «*κουβάρι*» πάντα «εν τω γίνεσθαι», και σε συνεχείς και δύσκολα προβλεπόμενες μεταλλαγές.

Με τα πιο πάνω, θέλαμε να αναδείξουμε ότι το πεδίο της έρευνας που παρουσιάζεται στο βιβλίο αυτό είναι αναμφισβήτητο ενδιαφέρον, αλλά και ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να αναμένονται από αυτό καρποί, ή μάλλον δημιουργείται μεγάλο ερωτηματικό ως προς το είδος των καρπών/αποτελεσμάτων που μπορεί να αναμένονται. Θεωρώ ότι η έρευνα αυτή *έδωσε καρπούς* που συνδέονται, εκτός από το αντικείμενο, και με τον *τρόπο* που αυτό προσεγγίστηκε αλλά και με τον *τρόπο* που παρουσιάστηκε στο βιβλίο. Ως *έρευνα*, προσέγγιση δηλαδή ανοιχτή, πολυσυλλεκτική σε μεθόδους και τεχνικές διερεύνησης και χωρίς περιοριστικά επεξεργασμένες εκ των προτέρων θεωρητικές υποθέσεις, όπως τόνισε και η Μαρία Μαυρίδου, *αλλά στηριγμένη* στην ευρεία και ενήμερη θεωρητική οπτική των δύο ερευνητριών.

Ως προς τα αποτελέσματα, η Μαρία Μαυρίδου μάς μίλησε ήδη για μια απτή συνεισφορά της έρευνας

αυτής στο ζήτημα της *«άγνωστης μας»* αστικής πολυκατοικίας. Εγώ θα ήθελα να προσθέσω μια σειρά από επιμέρους συμπεράσματα και επισημάνσεις που σκιαγραφούνται στο βιβλίο και όχι μόνο υποδεικνύουν πεδία ενδιαφέροντα για έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος, αλλά και αρθρώνουν κάποιες βασικές υποθέσεις για την προσέγγιση τους. Απορρέουν από τον βασικό στόχο που, σε συνδυασμό με την οπτική της έρευνας, θέλει να εντοπίσει σύνθετους τρόπους με τους οποίους εμπλέκεται το ζήτημα της ενέργειας με το ζήτημα της κατοικίας και της παραγωγής του αστικού χώρου.

Θα αναφέρω εδώ ενδεικτικά τρία τέτοια σημεία/ζήτματα, διευκρινίζοντας όμως ότι κατά το διάβασμα του βιβλίου είχα σημειώσει πολύ περισσότερα.

1. Η έρευνα αναδεικνύει τρόπους με τους οποίους η *πολιτική και παραγωγή κατοικίας*, σε όλη την ιστορική περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και στα κράτη που ήταν στον πυρήνα ή στην άμεση περιφέρεια της βιομηχανικής ανάπτυξης, συνδέεται, συχνά με ιδιαίτερους τρόπους, με *πρόσβαση/παροχή ηλεκτρικής ενέργειας*. Αυτό κυρίως μέσω των οικιακών «συσκευών» που, μαζί με την εμπέδωση αλόγιστης χρήσης ενεργοβόρων τρόπων μετακίνησης, ταυτίζονται με τον «εκσυγχρονισμό», την «πρόοδο», την «απελευθέρωση» από τη «δουλεία» της καθημερινότητας κ.ο.κ., όπως επισήμανε η Μαρία Μαυρίδου. Χονδρικά, αυτοί είναι και οι τομείς που αναπτύσσονται, θα λέγαμε ως «μονόδρομοι, συγχρόνως με την ανάπτυξη/εμπέδωση της *«κοινωνίας της αφθονίας»* και τις «δουλείες» που αυτή συνεπάγεται. Μεταξύ αυτών, βέβαια, το περιβαλλοντικό ζήτημα είναι μάλλον το πιο κρίσιμο. Και, με τη σημερινή κωδικοποιημένη ως *«κλιματική αλλαγή»* μορφή του, οδηγεί σε παγκόσμιες αναστατώσεις, άγνωστης έκβασης. Υπενθυμίζεται ακόμη στο βιβλίο το γεγονός ότι οι πολιτικές

για την ενέργεια συνδέονται με την οικονομική κρίση του 1973 και τις περισσότερες από τις (πολλές!) μεταγενέστερες οικονομικές κρίσεις, που σηματοδοτούν και την πορεία προς τη «φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση»

Θέλοντας να υπογραμμίσω εδώ και εγώ τη σημασία και το πολλαπλό πολιτικό ενδιαφέρον του μεταπολεμικού «οράματος» της «κοινωνίας της αφθονίας» από άλλη σκοπιά, θα υπενθυμίσω την έμφαση που είχε στους λαϊκούς/ταξικούς αγώνες το ζήτημα της ενέργειας: Βασικό σύνθημα της ΓΣΕΕ, όπως διατυπώνεται στο Συνεδριό της του 1933 στη Χαλκίδα, είναι το *«ψωμί/κάρβουνο/στέγη για τα πεινασμένα παιδιά μας»*. Το ίδιο σύνθημα διατυπώνεται στο βιβλίο του Μπακούνιν «Η κατάσταση του ψωμιού», που εκδόθηκε το 1892.

Θα ισχυριστούμε, ως απλή αναφορά σε ένα ιδιαίτερα κομβικό θέμα, ότι προκύπτει άμεσα το ενδιαφέρον και η συνθετότητα της διαπλοκής πολιτικών και οικονομικών παραμέτρων μέσα στην «απλοϊκότητα» της απάντησης σε λαϊκές ανάγκες και επιθυμίες, αλλά και το ιστορικό βάθος της έννοιας «ενεργειακή φτώχεια»

2. Δεύτερο σημείο που αναδεικνύεται είναι ότι *σήμερα* η «παραγωγή του αστικού χώρου», δηλαδή το φάσμα σχέσεων και πρακτικών που, όπως πριν επισημίναμε, συγκροτεί το πεδίο αναφοράς την έρευνας, επανεξετάζεται για να συμπεριλάβει ως άξονες την *παραγωγή και εξοικονόμηση ενέργειας*. Τα βήματα που πραγματοποιούνται είναι πολύ άνισα και πάντως αναζητούνται με εμβαθύνσεις στην τεχνολογία και στην καινοτομία. Παράλληλα, βέβαια, τα συμφέροντα και οι επιπτώσεις από τις προσπάθειες αυτές είναι πολλά, σύνθετα και άνισα.

Στο βιβλίο επισημαίνονται, με σχολιασμούς σε πολλά σημεία, πολιτικές σε αυτή την κατεύθυνση, εντοπίζοντας παράλληλα και όψεις, αφανείς εξωτερικά, επιπτώσεών τους στην τιμή της ενέργειας, που οδηγούν σε φτώχεια και

αποστέρηση τις πιο ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες. Είναι ένα παράδειγμα του γεγονότος ότι *κατοικία και ενέργεια*, ενώ από κάποιες σημαντικές σκοπιές εμπλέκονται άμεσα, αντιμετωπίζονται συνήθως από πολιτική σκοπιά ως ανεξάρτητα ζητήματα, οξύνοντας την κοινωνική ανισότητα και αδικία.

Μάλιστα, θα υπενθυμίζαμε εδώ, σε παρένθεση, και το γεγονός ότι οι τιμές των καυσίμων στην παγκόσμια αγορά ρυθμίζονται σε μεγάλο βαθμό από γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς, ενώ επιπρόσθετα ρυθμίζονται στις κρατικές αγορές από οικονομικές η άλλες πολιτικές και σκοπιμότητες που δεν συνδέονται με την οικιακή κατανάλωση, παρά μόνο για να τη χρησιμοποιήσουν ως εισπρακτικό μηχανισμό. Πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα της εμπλοκής κατοικίας και ενέργειας, «αθέατο» σε μεγάλο βαθμό στη γενική σχετική συζήτηση και με επιπτώσεις στην όξυνση της κοινωνικής ανισότητας και αδικίας. Βέβαια, στη χώρα μας η κρίση το έκανε ιδιαίτερα αισθητό, με το «χαράτσι» και άλλες πολιτικές, προσφέροντας αφορμή και ερωτήματα για την έρευνα που παρουσιάζεται.

3. Ένα ακόμη σημείο που θα ήθελα να παρουσιάσω είναι η επικέντρωση της έρευνας στην ενεργειακή απόδοση των κτιρίων. Και, αντίστοιχα, στις πολιτικές που ως τώρα προωθήθηκαν για το ζήτημα αυτό, είτε άμεσα, μέσω των οικοδομικών κανονισμών και της (μικρής εμβέλειας ως τώρα) πολιτικής δανείων ή επιδοτήσεων για «Εξοικονόμηση κατ' οίκον», είτε έμμεσα, μέσω πολιτικών για ενίσχυση των δυνατοτήτων πρόσβασης σε ενέργεια νοικοκυριών με οικονομικά προβλήματα.

Ένα βασικό συμπέρασμα αφορά την ανεπάρκεια αυτών των πολιτικών ως προς την εξασφάλιση καλής ενεργειακής απόδοσης του οικιστικού αποθέματος. Ανεπάρκεια, που δεν οφείλεται μόνον σε ανεπάρκεια μέσων ή, σήμερα πια, και ρυθμίσεων, αλλά, όπως προκύπτει από την έρευνα, οφείλεται

και σε ελλείμματα της σχετικής κουλτούρας. Και αυτό είναι ένα ζήτημα πολύ βαθύ, που μπορεί να υπονομεύσει τις όποιες πολιτικές, αν δεν ληφθεί υπόψη.

Η Μαρία Μαυρίδου ήδη αναφέρθηκε σε αυτό. Εδώ θέλω και εγώ, πρόσθετα, να επισημάνω ότι η σύντομη, αλλά περιεκτική και από διαφορετικές σκοπιές, θεώρηση που κάνει η έρευνα αναδεικνύει το πόσο η αγνόηση των ζητημάτων ενεργειακής απόδοσης των κτιρίων είναι εμπεδωμένη στη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πολιτισμική δυναμική. Τη δυναμική δηλαδή που, μέσα από τα πρότυπα της «κοινωνίας της αφθονίας», καθοδηγεί τη μεγάλη στροφή προς ενεργοβόρους τρόπους κατοίκησης και μετακίνησης. Και καταδικάζει σε επίπεδο είτε «γραφικότητας» είτε ιστορικής, μορφολογικής, κατασκευαστικής κ.ο.κ. θεώρησης την ενεργειακή συμπεριφορά π.χ. όλης της παραδοσιακής μας αρχιτεκτονικής, που αντανακλά πρακτικά και όλη την προ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κουλτούρα, σχετικά με την ανάγκη βελτιστοποίησης της ενεργειακής απόδοσης.

Είμαστε σε μια φάση που η ευαισθητοποίηση, εκ των πραγμάτων θα λέγαμε, στα οξυνόμενα περιβαλλοντικά

ζητήματα καθοδηγεί αξιοσημείωτες μεταβολές στον «τρόπο», στην «κουλτούρα» προσέγγισης της οργάνωσης, μορφής και τρόπων χρήσης του «αστικού χώρου», των πρακτικών δηλαδή που, όπως αναφέρθηκε, θεωρούμε ότι περιλαμβάνονται στην έννοια «*παραγωγή του αστικού χώρου*», που αποτελεί και τον άξονα/κλειδί της έρευνας αυτής.

Αποσπασματικά δείγματα πολλά, κυρίως σε επιμέρους χωρικές οργανώσεις. Σε πιο συνολικό επίπεδο, η έρευνα καταγράφει προσεγγίσεις από τον διεθνή χώρο που επιδιώκουν, με την άσκηση ενεργών πολιτικών, να γίνει η *πόλη παίκτης και παραγωγός ενέργειας*. Έχουν τέτοιες προσεγγίσεις πραγματική απήχηση στον τόπο μας, σε πιο βαθμό και σε ποια τμήματα της κοινωνίας; Η έρευνα δεν προχωράει σε συστηματικές τέτοιες εκτιμήσεις. Ανοίγει όμως δρόμους για τη συζήτηση και προώθηση αξόνων μελέτης και δράσης σε αυτή την κατεύθυνση.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να αναφερθώ σε κάποιες δικές μου διαπιστώσεις στην κατεύθυνση αυτή. Βασίζονται σε διδακτορική έρευνα, που σύντομα ολοκληρώνεται για την αρχιτεκτονική της «παραθεριστικής κατοικίας» στη Αίγινα. Νησί που δεν είναι από τα πιο γνωστά για εκτεταμένα σύνολα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, διαθέτει όμως αξιοσημείωτη ποικιλία κτισμάτων από την άμεση μετεπαναστατική περίοδο. Από τη δεκαετία δε του 1960, και με εντεινόμενο ρυθμό ως σήμερα, έχουν συγκεντρωθεί εκεί πολλά δείγματα «παραθεριστικών κατοικιών» σχεδιασμένα από σημαντικούς Έλληνες αρχιτέκτονες.

Για ένα νησί με μεγάλη ηλιοφάνεια, αλλά επίσης και μεγάλο έλλειμμα νερού, θα περίμενε κανείς ότι θα εύρισκε σαφή υποδήλωση αναζητήσεων ενεργειακής και βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής που μάλιστα να εγγράφονται και σε ένα είδος «τοπικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας»: και, ακόμη περισσότερο μάλιστα, σε επικοινωνία ή και κοινή πορεία με την πάντα ανθηρή επίσης αρχιτεκτονική παραγωγή στα νησιά του Αιγαίου. Δυστυχώς αυτό δεν διαπιστώνεται. Και έτσι νομίζω ότι υπογραμμίζεται ακόμη περισσότερο το εύστοχο του αντικειμένου και η σημασία αυτού του βιβλίου.

C O N T E N T S

GEO-COMMENTARY. GEOGRAPHIES OF THE REFUGEE/MIGRANT ISSUE, EPIDEMICS AND THE COVID-19

- 3 **Olga Lafazani**
Lesvos 2015-2010: between solidarity and rejection
- 9 **Akis Papataxiarchis**
Border trouble: spatial dilemmas in the management of the refugee issue
- 15 **Stelios Giallis**
The COVID-19 pandemic and its impact upon (un)employment. A labour geography driven approach
- 21 **Ares Kalandides**
The epidemics behind spatial planning

THEMATIC ISSUE: GEOGRAPHIES AND STAKES OF ACADEMIC EVERYDAYNESS: TRIBUTE FOR MARIA MAVRIDOU. EDITED BY MARIA MANTOUVALOU AND DINA VAIYOU

- 28 **With texts by M. Mantouvalou and D. Vaiyou F. Vatavali and L. Triantis, T. Issaias, M. Karali and A. Papaioannou, K. Moraitis, E. Hatzikonstantinou, I. Micha, K. Avdelidi, D. Ioannou, A. and G. Sariyannis**

AWARD DAVID HARVEY AN HONORARY DOCTOR'S DEGREE AT THE GEOGRAPHY DEPARTMENT, HAROKOPIO UNIVERISTY

- 77 **With texts Background of the decision, C. Hadjimichalis, D. Harvey**

ARTICLES

- 98 **Penny Koutrolikou**
Utilizing socio-spatial stigmatization: "Us" and "them" in the neighbourhood of Agios Panteleimonas, Athens
- 112 **Apostolos Papagiannakis, Chrysa Pagouni**
Investigation for the development of coal transport pipelines in the thermoelectric power plants of Western Macedonia: An alternative scenario of energy self-sufficiency until the post-coal era
- 128 **Evangelos Pavlis**
A geographical approach on the landscape impacts from the development of a mobile phones Trans-

ceiver Station Base site. The case study of the Afalonas Village landscape at Lesvos Island

146 **Anna Lamprou, Alexandra Mourgou**
Nea Kokkinia: Exploring the multiple identities of a refugee settlement during the Interwar period

EVENTS AND DEBATES

- 156 **Thimios Karymbalis**
«Regional Conference on Geomorphology Athens 2019 - Geomorphology of Climatically and Tectonically Sensitive Areas, Athens 19-21 September 2019

RESEARCH BRIEFING

- 160 **Serafeim Poulos, Vasileios Kotinas**
Seas around Greece: Geography and nomenclature
- 164 **Nikolina Myofa**
Social housing in Athens. Study of the refugee settlements Dourgouti and Tavros from 1922 until today
- 171 **Διονύσιος Τζαναεάτος**
Η βιώσιμη κινητικότητα στη νεοφιλελεύθερη πόλη – Η περίπτωση της μητροπολιτικής περιοχής της πόλης του Μεξικού

STUDENTS' FORUM

- 177 **Yannis Perdikis**
Small independent bookshops in Athens. Their spatial dimension and impact on the urban creative economy
- 181 **Ioanna Protopapadaki**
Spatial Expressions of Fear: The Case of Morelia, Mexico

BOOK REVIEWS

- 187 **Maria Partsalidou** writes for the book: A. Kalfagianni and Skordili, S. (eds.) (2019) Localizing Global Food. Short Food Supply Chains as responses to Agri-food System Challenges, London and New York: Routledge
- 190 **Maria Madouvalou and Maria Mavridou** write for the book: F. Vatavali and E. Hadjikonstantinou (2018) Geographies of Energy Poverty in Athens during the crisis. Three text and six apartment buildings stories, Athens: Angelus Novus